

Каниметов А.Г., Эсеналиева Г.Ө.

КАРАХАНИЛЕР ДИНАСТИЯСЫНЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Каниметов А.Г., Эсеналиева Г.Ө.

ОБРАЗОВАНИЕ ДИНАСТИИ КАРАХАНИДОВ

A.G. Kanimetov, G.O. Esenalieva

THE FORMATION OF KARAKHANID DYNASTY

УДК: 101.7 (575.7)

Макалада карахнилер династиясынын келип чыгышы каралат.

В статье рассматривается происхождение династии караханидов.

The article examines the origin of the Karakhanid dynasty.

Х-ХII кылымдарда Теңир-Тоодогу Караханилер кагандыгы өзүнүн экономикалык күч-кубатынын жана маданиятынын гүлдөп турган мезгилине жеткен. «Кара» деген сөз кыргыздарда орто кылымдан тартып улуу, баатыр, чоң, күжүрмөн деген маанилерди берип келген. Ал эми караханилер династиясынын кайсы урууларга таандыгы ушул убакка чейин аныкталган эмес. Мамлекетте жетектөөчү ролду карлук бирикмесине киришкен чигил жана ягма түрк уруулары ойношкондугу гана маалым. Негизинен караханилер каганаты 940-жылы Теңир-Тоодо түзүлгөн, ошондой эле биринчи ислам динин кабыл алышкан. Ал эми кыргыздар менен караханилердин тарыхынын тагдыры бири-бири менен байланыштуу болгон. Биз тарыхта караханилер доорунда кыргыз эли ислам динин кабыл алгандыгын айта кетсек болот.

Батыш жана Чыгыш караханилер каганатынын мезгилинде кыргыздардын жашоосунда көптөгөн өзгөрүүлөр болгон. Айта кетсек ислам динин кабыл алышкан. Ислам динине байланыштуу архитектура-лык эстеликтер курулган. Токмоктогу, Өзгөндөгү Бурана эстелигин айта кетсек болот. Андан сырткары караханилердин доорундагы чоң илимпоз философтордун эмгектери бар. Мисалы Махмуд Кашгари ушул караханилер каганатындагы көп улуттуу элдердин ортосунда сөздүгүн жараткан. Жусуп Баласагын каганаттагы өкүмдарларга өзүнүн «Кут билим» эмгегин жазган. Аталган эмгектен кийин Жусуп Баласагынга хас хажиб деген наамды беришкен. Андан кийин караханилер каганаты батыш жана чыгыш караханилер каганаты деп бөлүнүп кеткен. Ал эми караханилер каганатынын башында турган династиянын этностук келип чыгышы жөнүндө бирдиктүү пикир ушул убакка чейин жок. Ж.Дегинь, Х.Д.Френ жана башкалар Караханилерди уйгурларга, Ф.Грекер менен Э.Шаванн карлуктарга, В.В.Григорьев адегенде уйгурларга, андан кийин-карлуктарга, Ахмед Зеки Тоган алтайлык түрктөргө таандык дешкен. О.Присактын пикири боюнча, Караханилер карлуктардын

чөйрөсүнөн чыккан, алардын уруулар конфедерациясына чигилдер менен ягма кирген деген. В.В. Бартольд адегенде Караханилер династиясы ягманын чөйрөсүнөн чыккандыгы жөнүндө гипотезаны айткан. Бирок кийинчерээк ал үч элди – карлуктарды, ягманы жана чигилерди бөлүп көрсөтүп, Караханилер мамлекетинин башкаруучулары ушулардын ичинен келип чыгышы мүмкүн деген пикирге келген. Азыркы убакта Махмуд Кашкаринин (XI к.), Жусуп Баласагундун, (XI к.) эмгектеринде жана башка жазма булактарда камтыган бир катар фактыларды, маалыматтарды талдоо Караханилер династиясынын чигилдердин чөйрөсүнөн чыккандыгын ырастайт.

X к. Борбордук Тянь-Шандын жана Жети-Суунун аймагында Караханилер каганатынын түзүлүшүнө негизги роль ойногон ар түрдүү уруулар же алардын топтору жашаган.

Жазма булактарда IX-X кк. карлуктардын жайгашкан райондору көрсөтүлгөн. Кудаме Ибн Джафар IX-X кк. Борбордук Тянь-Шанда Карса-Бас деген жердеги карлуктардын калкы жайыттары жөнүндө эске салат: Ибн Хаукаль (X к.) Шаштын Сыр дарыянын куймасы барак (Чирчик) суусунун бир тармагы Бискемден, ал эми экинчиси – Джидгалдан алып чыккандыгын, бирок негизинен алар карлук-түрктөрдүн өлкөсүнөн агып чыгаарын жазат. Демек, азыркы Пскем жана Чаткал дарыяларынын жогору жагында жана алардын аралыгындагы аймакта карлуктар жашаган. Карлуктардын өлкөсүнө 25 күн бою саякат жасаган Абу Дилаф (IX к.) алардын жергесиндеги, Талас тоолорундагы күмүш кени жөнүндө эске сала кетет.

Белгисиз перс авторунун (X к.) «Худуд ал-алам» чыгармасында карлуктарга таандык болгон шаарлар, кыштактар, жерлердин аттары, тоолор жана көлдөр саналып көрсөтүлгөн. Маселен, Чүй өрөөнүндө төмөндөгү кыштактар болгон. Кулан, Мерке (азыркы Марке), Нункат, Урун-арч, Ысык-Көл ойдуңунда – Барсхан. Мына ошентип чыгыш авторлорунун маалыматтары боюнча IX-X кк. карлуктардын негизги массасы Борбордук Тянь-Шанда жана ага тутумдаш жерлерде жашаган. Алардын кээ бир бөлүгү Талас өрөөнү менен Исфиджаб (азыркы Чымкенге жакын жердеги Сыйрам айылы), Фараб, Отрар шаарларынын ортосунда жана Азиянын башка райондорунда жашаган. Карлуктардын Борбордук Тянь-Шанда жана Жети-Суу аймагында, аларга баш ийген уруулар тухсилер, чилилер, аргу ж.б.да жашагандыгын белгилей кетүү керек. Кийинчерээк карлуктар

Караханилер мамлекетин түзүүдө маанилүү ролду ойношкон. Бирок, орто кылымдагы авторлордун кээ бир маалыматтарына ылайык, Караханилердин теги карлуктардын болушу мүмкүн эмес. X к. биринчи жарымында карлук уруусу Борбордук Тянь-Шандагы саясий турмушта мурдагыдай чечүүчү роль ойногон эмес. Ырас, карлуктардын Ябгусу али да болсо өлкөнүн башкаруучусу деп эсептелген, бирок чындыгында шаардагы жана райондогу бийлик жергиликтүү карлуктардын жана уруулардын башчыларынын колуна өткөн. Бир пикир жазма булактардын маалыматтары менен ырасталат. Маселен, чигилердин башында тексин турган, анын борбору Яр шаары Ысык-Көлдүн түштүк жээгинде болгон. Тараз шаарынын акимдери айлас деп, ал эми Суябдыкы – Ялан-шах деп аталган. Тухси уруусунун жана карлуктардын муңу лабандардын башкаруулары куртекин деген титулду алып жүрүшкөн. Бул шаарлардын жана ээликтердин өздөрүнүн аскердик отряддары болуп, душманга каршы бир канча миң жоокери менен чыга алган.

Абу Дилаф IX к. «карлуктар бир-бирине ичи тардык кылышат» деп жазган. Бул айтылгандар карлуктардын ээлеринин бытырандылыгы жана X к. ортосунда алар Борбордук Тянь-Шанда саясий гегемониясын жоготкондугун далилдейт. Жогоруда келтирилген фактылар X к. биринчи жарымында аталган крайдын элдеринде бирдиктүү мамлекеттик бирикме болгон эместигин жана карлуктардын ябгусу мурда өзүнө баш ийген урууларды кайрадан бириктирүүдө жана Караханилер династиясына башчылык кылууга кудурети жок экендигин ырастайт.

Аталган мезгилдеги уруулардын бири ягма болгон. IX-X кк. алардын негизги массасы түндүктө Нарын дарыясы боюнча карлуктар менен чектеш болуп, Борбордук жана Батыш Тянь-Шанда жашаган. Махмуд Кашкаринин маалыматы боюнча ягма башка уруулар менен катар Или жана Талас дарыяларынын өрөөндөрүндө да жашаган. Ягманын бир бөлүгүнүн түндүккө, Жети-Сууга жылышын, бул крайды Караханилердин жеңип алуусу менен байланыштырууга болот. Бир жазма булакта ягма уруусунун падышасы Бугра-хан деген титулду алып жүрөт деп айтылган. Мына ушул маалыматтын негизинде Караханилер династиясынын ягмалардан чыгышы жөнүндө пикир келип чыккан. Ырас, алар Караханилер башчылык кылган уруулар союзунун составында маанилүү орунду ээлешкен. Бирок Караханилер династиясы ягманын чөйрөсүнөн чыккандыгында шек бар. Муну төмөндөгү фактылар далилдейт: Жусуп Баласагын ягманын беги (ханы эмес) жөнүндө бекеринен эске салбайт. Махмуд Кашкари уруулардын тилдерин эки топко бөлөт. Алардын бирине огуздардын тили, экинчисине чигил жана түрк (б.а. хакал) тили кирет. Махмуд Кашкаринин лексикалык маалыматтары боюнча ягманын тили огуздар болгон топко кирген. Автор ягманын, тухсинин, кыпчактардын, якабунун,

татарлардын, кай, жумулдун жана огуздардын тилдери бир-бирине абдан жакындыгын жана заль тамгасын алар йа менен алмаштырышканын, огуз, кыпчак, ягма тилдеринде «язиг» деген сөз «азык» деген маанини берерин белгилейт. Махмуд Кашкари биздин аталарыбыз – эмирлер хамир деп аталганын, анткени огуздар эмир дегенди айта албагандыгын жазат. Мындан огуздар болгон топко кирген ягма уруусунун түрк диалекти Караханилер династиясынын өкүлдөрүнүн тили болушу мүмкүн эмес деп болжоого болот.

Караханилердин каганатын түзүүдө бир кыйла роль ойногон дагы бир уруу түргөштөр болуп саналат. «Худуд ал-алам» чыгармасынын автору жана Гардизи (XI к.) аларды эки топко: тухси жана аз дегенге бөлүшөт. В.Ф.Минорский Гардизинин маалыматтарын талдап, тухси менен аздарды Заили Ала-Тоосунун Кастек жана Курдай ашууларынын батышында жашашкандыгын аныкташкан. Махмуд Кашкари тухсини түрк уруусу деп атап, аларды башка элдер менен катар Или дарыясынын өрөөнүнө жайгаштырат. Жазма булактарда түргөш урууларынын Карахани династиясынын жортуулдарына катышкандыгы жөнүндө маалыматтар жок. Бирок тухси менен аздар ээлеген аймагы боюнча X-XI кк. Караханилер мамлекетинин тарыхый окуяларына катыша алмак.

Жети-Сууда батыш-түрк, түргөш жана карлук каганаттарынын бийлиги астында согдилер да жашашкан, бирок негизги массасы VI-VII кк. көчүп келишкен. Кийинчерээк согдилер негизинен түргөш жана карлук уруулары менен аралашып кеткен.

Чигилдер X к. Борбордук Тянь-Шандын жана Жети-Суунун калкынын басымдуу бөлүгүнүн бирин түзгөн. Алар караханилер каганатынын составында чечүүчү ролду ойношкон. Жазма булактарда чигилдердин Борбордук Тянь-Шанда жана Жети-Сууда жайгашуусу жөнүндө бир нече маалыматтар бар. «Худуд ал-алам» чыгармасынын автору алардын аймагында Сикул (Ысык-Көл) шаарын эскерет.

В.В.Бартольддун сунуштарынын бири – Караханилер династиясынын чигилдерден чыккандыгы чыгыш авторлорунун төмөнкү маалыматтарына: чигилдер Ысык-Көлдө жана Или өрөөнүндө жашашкандыгына; кийинчерээк алар Караханилердин аскердик күчүн түзүшкөндүгүнө; XI к. «чигил» деген ат түрк элдеринин көпчүлүк бөлүгүнө колдонулгандыгына; мындан тышкары огуздар Аму дарыядан чыгышта жашаган баардык түрктөрдү чигилдер деп аташкандыгы белгилүү болгондугуна негизделген.

Жогоруда саналган уруулардан же алардын топторунан башка Тянь-Шандын жана Жети-Суунун ар түрдүү райондорунда огуз-түркмөндөр, кыпчактар, кангылдар, кенжектер, аргулар, якабулар жана кыргыздар жашашкан, алар Караханийлер мамлекетинин составында экинчи даражадагы ролду ойношкон.

«Бул династиянын /аны менен бирге алар түзгөн мамлекеттин/ «илекхандар» деген аты биринчи жолу

илимге европалык нумизматтар К.И.Торнберг менен Б.А.Дорн көптөгөн караханийлик акимдердин титулдарынын негизинде киргизишкен. Мусулмандык жазма булактарда жана ошол мезгилдеги жазууларда жолуккан бул терминдин биринчи бөлүгүн окумуштуулар илек /илак/ жана елик дешип ар түрдүү чечмелешкен. Бул династиянын атынын үчүнчү варианты, «елик» Юсуф Баласагындын «Кутагду билиг» поэмасын изилдөөнүн натыйжасында илимий адабиятта пайда болгон Бул жөнүндө В.В.Радлов аталган поэмада бул сөздүн жазылышы боюнча аттардын ордуна Караханийлерди еликхандар дегенибиз туура болор эле деп жазат. Жусуп Баласагын өзүнүн поэмасын Караханийлик акимге тартуулаганы белгилүү, ошондуктан ал бул династиянын «елик» деген титулду алып жүргөн өкүлдөрү менен тааныш болушу мүмкүн. Айбанаттардын «бугра» /эки өркөчтүү буура/ менен «арсландын» аттарын «хан» деген айкалыштыруу Караханийлик акимдердин көп таркалган жана ардактуу титулдары болуп саналган.

«Тегин», «тигин» же «текин» деген термин караханийлер династиясынын ханзадаларынын эң белгилүү титулдары болгон, ал эми «ука тег» деген сөз хандардын кенже уулдарын жана карапайым элдин өкүлдөрүн билдирген.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1994
2. Караев Ө.К. Караханийлер каганатынын тарыхы /X-XIII к.к башт/. – Фрунзе, 1983.
3. Караев Ө.К. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө. – Бишкек, 1994.
4. Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. – Бишкек, 1998.
5. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) «Дивану Лугати т-түрк» сөз жыйнагы. (1072-1077). – Бишкек, 1997.
6. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек, 2003

Рецензент: к.и.н., доцент Бектемирова А.К.